

Vebsayt: <https://involta.uz/>

SINTAKSIS BO‘LIMINING O‘RGANILISHI VA TARIXI.

Islomov Shohijahon Shuhratjon o‘g‘li

shoxjaxonislomov@gmail.com

Oybek Boboqulov Abdiquodirovich

www.bobokulovoybek999@gmail.com

Denov tadirkorlik va pedagogika instituti talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligining sintaksis bo‘limi haqida so‘z boradi va bo‘limning bugungi kunda o‘rganilishi hamda gap va u ifodalaydigan mazmun hamda tuzulishi haqida fikr yuritamiz.

Kalit so‘zlar: sintaksis, gap, nutq birliklari, so‘z, so‘z birikmasi, sodda gap, qo‘shma gap, fikr, ifoda, vosita.

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligi o‘ziga xos rivojlanish taraqqiyotiga ega hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligi xususiyatlari bir qancha bo‘limlar doirasida o‘rganiladi. Shunindak, sintaksis bo‘limi shunday bo‘limlardan biridir. Sintaksis — 1) nutq birliklarini shakllantirishning muayyan tillar uchun xos bo‘lgan vositalari majmui; 2) grammatikaning so‘zlarni so‘z birikmalari va gaplarga, sodda gaplarni esa qo‘shma gaplarga birikish usullarini o‘rganuvchi, so‘z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ma’nosi, o‘zaro ta’sirlashuvi hamda vazifalarini tadqiq etuvchi bo‘limi. Sintaksis yununcha “*syntaxis*” dan olingan bo‘lib, “tuzilma”, “tartib”,

“birikma” degan ma’nomalarni bildiradi. "Sintaksis" termini so‘z birikmalari va gaplarni hamda ularning tilda qo‘llanishini qamrab oluvchi grammatik qurilish ma’nosini ifodalash uchun ham ishlatiladi. Tilning grammatik qurilishida sintaksis juda katta ahamiyatga ega, chunki uning tarkibiga bevosita kishilarning muomala muloqot jarayonini amalga oshirishga yordam beruvchi til birliklari kiradi. Xususan gapning sodda va qo‘shma turlari mavjuddir. Quyida ularga to‘xtalib o‘tamiz: sodda gap muayyan voqea hodisani, qo‘shma gap voqea hodisalar orasidagi aloqa munosabatni, gap bo‘lagi esa voqea hodisa unsurlarining vazifalarini ifodalaydi.

Sintaksis morfologiya bilan chambarchas bog‘liqdir. Sintaksisda, xuddi morfologiyada bo‘lgani singari, so‘z asosiy birlik hisoblanadi, lekin u shakl yasalishi jihatidan emas, balki so‘z shakllarining so‘z birikmasi va gaplarni tuzishdagi ishtiroki jihatidan o‘rganiladi. So‘z birikmalari va gaplar tilning asosiy sintaktik birliklari va ularning har biri o‘z ichki xususiyatlariga egadir. Sintaksisning asosiy birliklaridir:

- 1.Gap;
- 2.Gap bo‘lagi;
- 3.So‘z birikmasi.

Bularga keyingi paytlarda *abzats*, *period*, *matn* kabi birliklar ham kiritilmoqda. So‘z birikmasi tobe aloqa (bog‘lanish) vositalari — moslashuv, boshqaruv yoki bitishuv yordamida ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zdan hosil bo‘ladi va faqat matn tarkibidagina amal qiladi. Gap Sintaksisning markaziy birligidir. U struktursemantik qolip va nutq birligi bo‘lmish fikr sifatida o‘rganiladi. Gap — fikrni tashqi olam bilan aloqa tufayli yuzaga keladigan his tuyg‘ularni ifodalash vositasi. Gap ba’zan bir mustaqil so‘zdan ("qorong‘ulashmoqda", "jimjitlik"), aksariyat hollarda esa bir necha so‘zdan hosil bo‘ladi. Asosan, sintetik tillar, shuningdek, analitik tillarning xususiyatlariga ega bo‘lgan o‘zbek tilida gapdagi so‘zlarning bog‘lanish vositalari sifatida, yordamchi so‘zlar: ko‘makchilarni, yukalamalar va bog‘lovchilarni, so‘z tartibini, ohangni va boshqalarni ko‘rsatish

mumkin. Sof analitik tillarda gapdagi soʻzlarning bogʻlanish vositalari, asosan, yordamchi soʻzlar boʻlsa, agglyutinativ va amorf tillarda mazkur vazifani soʻz tartibi bajaradi. Hozirgi Sintaksisda mavhum grammatik struktura sifatida gap tushunchasi hamda mazkur strukturaning nutqda aniq voqealanishi vositalari sifatida ifoda tushunchasi farqlanadi; shunga muvofiq, ravishda “gap” nazariyasi va “ifoda” nazariyasi ham chegaralanadi.

1. Gap sintaksis doirasida uni shakllantirishning usul va vositalari,
2. Ifoda sintaksis doirasiga esa gapning aktual boʻlinishi vositalari hamda uning maʼno strukturasi muammolari kiritiladi

Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iboratdir. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon boʻladi. Gap-kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatadigan asosiy birlik boʻlib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik koʻrinishidir. Gap soʻzlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi. Kishi oʻngida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning formasi sanaladi, gap soʻz va soʻz birikmalaridan tuziladi. Gapning tashkil etuvchilari soʻz va soʻz birikmalaridir. Tilning asosiy vazifasi odamlarning bir — birlarini tushunishlari va gaplashishlarida vosita bulib xizmat qilishdir. Axborot uzatish va bilish vositasi boʻlib — tilning kommunikativ mohiyatidir¹

Sintaksisda, shuningdek, gap boʻlaklari ham oʻrganiladi. Ular bosh (ega, kesim) va ikkinchi darajali boʻlaklar (toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol)dan iborat. Keyingi paytlarda kesim gapning asosi ekanligi, undalma, kirish soʻz va kiritmalarga gapning uchinchi darajali boʻlaklari maqomini berish masalalari ham koʻtarilmoqda. "Sintaksis" termini, garchi ayni hozirgi maʼnoda boʻlmasada, dastlab mil. avv. 3-asrda Yunonistonda stoiklar tomonidan qoʻllangan. Sintaksisning ilk prinsiplarini yunon grammatisti Apolloniy Diskol morfologik

¹ P.САЙФУЛЛАЕВА, Б.МЕНГЛИЕВ, Г.БОКИЕВА, М.ДУРБОНОВА, З.ЮНУСОВА, М.АБУЗАЛОВА
“Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Ўқув қўлланмаси. Тошкент. 2006. — 174 б.

negizda, xususan, soʻz turkumlari Sintaksis tarzida asoslagan. Sintaksis tarixi yevropa va rus tilshunosliklarida boʻlganidek turkiy tillarda (oʻzbek tilida) ham oʻziga xos rivojlanish bosqichlarini oʻtgan. Qomusiy alloma Mahmud Koshgʻariyning 11-asrda "Javoxir unnahvi fi lugotit turk" ("Turkiy tillar sintaksisi qoidalari") asarini yaratganligi buning yaqqol isbotidir. 20-asrda oʻzbek tili sintaksisiga, qisman, sintaktik qurilishiga rus tilshunosligidagi nazariy tadqiqotlar maʼlum darajada taʼsir oʻtkazgan. Oʻtgan asrda oʻzbek tili sintaksisi sohasida Abdurauf Fitrat, Ayub Gʻulomov, F.Abdullayev, Gʻ.Abdurahmonov, M.Asqarova, A.Nurmonov, N.Mahmudov va boshqalar jiddiy tadqiqotlar olib bordilar. Sintaksis grammitikaning bir boʻlimi boʻlib, bunda soʻzlarning va gaplarning oʻzaro aloqasini, soʻz birikmalari va gaplarning turlarini, birikish usullarini oʻrganadi. Bu jihatdan sintaksis morfologiyadan farqlanadi. Chunki morfologiya soʻzlarning tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslanishi kabilarni tekshiradi. Sintaksis esa, ana shu formalarning dinamikasini, ularning funksiyasini maʼlum bir fikrni ifodalashdagi rolini oʻrganadi. Morfologiya va sintaksis bir-birini toʻldiruvchi, oʻzaro munosabatda boʻlgan sohalardir. Gap-turlari – darak, soʻroq, buyruq, undov gaplarning bir-biridan farqlanishi, asosan kesimlarning qanday soʻz turkumi orqali ifodalanishiga bogʻliq. Masalan:

1. Bugun faollar zalida tadbir boʻlib oʻtdi -darak gap.

2. Bayram tadbirimizda kim qatnashmadi? - soʻroq gap.

Soʻz birikmalari ham boshqaruvchi, yaʼni bosh soʻzning qanday soʻz turkumi ekanligiga qarab, tasnif qilinadi. Sintaksisda esa, ergash gaplar bosh gap tarkibidagi ayrim belgi xususiyatlariga koʻra: ega, kesim toʻldiruvchi, aniqlovchi ergash gaplarga ajratiladi. Demak, har bir sintaksisning kategoriyasi morfologiya bilan bogʻlangan holda tahlil qilinadi va belgilanadi². Baʼzan esa bu ikki sohani, yaʼni morfologiya va sintaksisni bir-biridan ajratish ham qiyin boʻladi. Masalan: kelishiklar morfologiyada ham, sintaksisda ham oʻrganiladi. Ammo morfologiyada, asosan kelishik yolgʻiz formal jihatdan, yaʼni kelishikning formasi,

² Oʻzbek tili grammatikasi, 2j., T., 1975;

qanday soʻz turkumiga qoʻshilishi tekshirilsa, sintaksisda esa kelishikning vazifasi, qanday soʻzlar bilan, boʻlaklar bilan bogʻlanishi oʻrganiladi. Ammo kelishikning vazifasi ham hisobga olinadi. Shuningdek, sintaksis kategoriyalari morfologik kategoriyalarga teng emas. Masalan: *bizning oila - toʻq oila*. Bu jumladan, morfologik jihatdan toʻrt soʻz, uch xil soʻz turkumi bor (olmosh, ot, va sifat). Sintaktik jihatdan esa faqat bitta boʻlak – ega va kesim mavjud, xolos. Demak, sintaksisda soʻzlar kengroq aspektida, ularning maʼnosi va vazifasi hisobga olingan holda tekshiriladi.

Barcha tillar sintaksisida avval fikr predmeti - ega (bajaruvchi) aniqlanib, keyin esa kesim vazifasida keladigan leksemaga tuslovchi shu fikr predmetidan anglashiladigan shaxs-son ma'nosiga mos holda tanlab qoʻshiladi. Bu - aksioma. Tuslovchining fikr predmetidan, gap shaklining ega boʻlagidan anglashiladigan shaxs-son ma'nosi asosida tanlab qoʻshilishini, masalan, quyidagi hodisa soʻzsiz tasdiqlaydi: uyushiq qator bilan ifodalangan ega tarkibida *I shaxs kishilik olmoshi* qatnashsa, kesimga *I shaxs koʻplik tuslovchisi*, *II shaxs kishilik olmoshi* qatnashsa, *II shaxs koʻplik tuslovchisi* qoʻshiladi: *Onam bilan men quchoqlashdik. Onam bilan sen quchoqlashdingiz* kabi. Bunday uyushiq qatorni tuslovchi asosida mutlaqo aniqlab boʻlmaydi. *Shoirman* leksema shakliga *-man* tuslovchisi ega (bajaruvchi) *I shaxs birlik olmoshi* boʻlgani uchun qoʻshiladi, aksincha emas.³

Kishilar bir-birlari bilan fikr almashadilar. Bu fikr almashuvi gap orqali boʻladi. Gap va uning grammatik xususiyatlari, soʻzlarning oʻzaro bogʻlanish yoʻllari sintaksisda oʻrganiladi. Sintaksisning asosiy oʻrganish obʼekti gapdir. Voqelikni va unga boʻlgan munosabatni ifoda qilish uchun grammatik jihatdan shakllangan inntonatsion hamda mazmun jihatdan nisbatan mustaqillikka ega boʻlgan soʻzlar bogʻlanmasi yoki yakka soʻzga gap deyiladi. Asosan buyruq gaplar: yur, yoz, yugur, bor kabilar. Gap fikrni ifoda qiluvchi nutq birligidir. Gapning asosiy belgilari quyidagilar: 1. *Fikr turli gap tiplari orqali ifodalanadi, fikr sodda yoki qoʻshma gaplar orqali, darak, soʻroq, undov gaplar orqali, ikki sostavli yoki bir*

³ Sh.Raxmatullayev. Hozigi oʻzbek adabiy tili (darslik). “Universitet”, Toshkent. 2006. 476 b.

*sostavli gaplar orqali, to'liq yoki to'liqsiz gaplar orqali ifodalanishi mumkin. Bu hol fikrning xarakteriga, ma'lum maqsad yoki niyatga qarab belgilanadi; 2. Gapning asosiy belgilari, uning so'z yoki so'z birikmalaridan farqi nimada? Gapning asosiy belgilari, unda nisbiy fikr tugalligi predikativlikning mavjud bo'lishi, grammatik jihatdan ma'lum qonun va qoidalar asosida shakllanishi, tashqi tomondan o'ziga xos intonatsiyaga ega bo'lishi shart. Gapning bu xususiyatlari ko'pchilik tillar uchun umumiydir. Ammo bu belgilarning turli tillarda nomoyon bo'lishi va ularning ahamiyati, o'rni turlichadir har bir gapda ma'lum maqsad yoki his-hayajon ifodalanadi. Aks holda, u so'z birikmasi bo'lib qoladi. Masalan: *Nodira o'qidi va Nodiraning daftari*. Bu misolda birinchisi - gap, ikkinchisi esa so'z birikmasidir. Avvalgisida ma'lum fikr almashyapti. Keyingisida esa tushuncha aks etgan. Bu maqsad yoki his-hayajon sodda yoki qo'shma gap shaklida ifodalanishi ham mumkin. Qo'shma gaplarda komponentlar birikkandagina ma'lum maqsad anglashiladi. Masalan: *ko'z qo'rqoq - qo'l botir* – gapida ko'zning *qo'rqoqligi* bilan *qolning botirligi* haqidagi fikrlar ifodalangan. Shuning uchun ham qo'shma gapga ikkita sodda gapning mexanik tarzda birikuvi holda emas, balki gap strukturasi o'ziga xos alohida bir tipi sifatida qaraladi. Ammo qo'shma gaplarda fikr, maqsad bitta bo'lsa ham, hukm birdan ortiq bo'ladi. Yuqoridagi keltirilgan misolda ikkita hukm ifodalangan, “*ko'zning qo'rqoqligi*”, “*qo'lning botirligi*”- o'zbek adabiy tilida birdan ortiq hukm bir sodda gap orqali ifodalanishi ham mumkin. Masalan: *kitob olganiga xursand bo'ldi. Har bir brigada ekishga tayyor bo'lib turishi zarurligini qayta-qayta uqtirdi*. Bu sodda gaplarning har birida ikki xil hukm ifodalangan. Gapning asosiy belgilaridan yana biri predikativlikdir. Predikativlik gap mazmunining borliqqa munosabatini ifodalashdir. Gap orqali so'zlovlovchi biror voqea-hodisa yoki xususiyatning mavjudligi yoki biror zamonda ro'y berishi, realligi yoki norealligi, xohish yoki norozilik kabi munosabatni ham ifodalaydi. Bu munosabatni ham ifodalaydi. Bu munosabat, ya'ni *prediktivlik, modallik va zamon, shaxs-son* kategoriyalari orqali ro'yobga chiqadi, bu kategoriyalar turli morfologik, sintaktik, intonatsiya va*

boshqa yo‘llar bilan ifodalanadi. Gapning o‘ziga xos belgilaridan yana biri unda maxsus intonatsiyaning bo‘lishidir. Har bir gap intonatsion jihatdan ham shakillangan bo‘ladi gapning boshlanishi va tugallanishi uning intonatsiyasidan sezilib turadi. Gap oxirida intonatsiya ham tugallanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak sintaksis bo‘limini o‘zbek adabiy tilida o‘rganilishi va ustida ishlanishi kerak mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu bo‘lim ustida ko‘p izlanishlar olib borilgan. Xususan, Shavkat Raxmatullayev va Ra‘no Sayfullayevalarning xissalarini alohidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.O‘zbek tili grammatikasi, 2j, T., 1975;
 - 2.Mahmudov N., Nurmonov A, O‘zbek tilining nazariy fammatikasi. Sintaksis, T., 1995.
 3. Sh.Raxmatullayev. Hozigi o‘zbek adabiy tili (darslik). “Universitet”, Toshkent. 2006. 476 b.
 4. P.САЙФУЛЛАЕВА, Б.МЕНГЛИЕВ, Г.БОКИЕВА, М.ДУРБОНОВА ,
З.ЮНУСОВА, М.АБУЗЛЛОВА
“Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Ўқув қўлланмаси. Тошкент. 2006.
174 б.
2. www.ziyonet.uz